

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙН ТА ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. – Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). – Харків: Фоліо, 2017. – 894 с.: іл.

Останніми роками помітною тенденцією українського видавничого ринку стало зростання зацікавлення військовою історією. У радянський період ця галузь історичних досліджень виконувала не стільки наукову функцію, скільки відігравала роль засобу пропаганди та патріотичного виховання. Це не сприяло ані появі об'єктивних, науково вартісних робіт, ані читацькій увазі до книг військових істориків. Формування повноцінних власних військових студій та власної військової історії почалося в Україні лише після проголошення незалежності. Однак цей процес розвивався надзвичайно повільно, а значна частина дослідницьких робіт українських авторів виразно вкладалася у парадигму російсько-радянської історіографії. Як вдало зауважив харківський дослідник військової історії Станіслав Ніколенко: «Часи змінювалися, але так само звично передруковувалися старі тексти, нові автори використовували віджилі шаблони радянської (царської) військової історії, які були створені в епоху жорсткої цензури як при Романових, так й при радянських вождях» (*Ніколенко Станіслав, 2010, с. 4*).

Виданий харківським видавництвом «Фоліо» перший із запланованих трьох томів «Історії війн і військового мистецтва», що підготували львівські науковці Леонтій Войтович та Юрій Овсінський, порушує цю традицію. Авторі зуміли запропонувати українському читачеві позбавлений архаїчних штампів та застарілих оцінок радянської історіографії систематизований виклад історії воєн та військового мистецтва протягом понад чотирьох із половиною тисяч років, широко та компетентно навівши результати актуальних історичних досліджень у галузі військової історії.

Козицький Андрій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Козицький А.М., 2019

Автори «Історії війн та військового мистецтва» поставили перед собою надзвичайно складне завдання – написати історію воєн античного та середньовічного періодів людської історії й водночас комплексно узагальнити найважливіші етапи еволюції військового мистецтва, насамперед таких його аспектів, як організація, озброєння та тактика бойових дій. У багатьох випадках авторам довелося вийти за межі суто військової історії, показуючи збройне протистояння не лише як політичне, але й антропологічне та соціальне явище, потужний чинник культурного обміну та соціального розвитку. Значна частина зібраного у книзі матеріалу демонструє те, в який спосіб війна формувала соціальні відносини, стратифікувала суспільство відповідно до тих обов'язків та привілеїв, які ставали наслідком чітко окресленої ролі певних груп людей у воєнний час. Не меншу увагу автори звернули на інтегративну роль військової справи, яка виразно пришвидшувала зміцнення культурних зв'язків усередині різних соціумів, формувала етнічну та державницьку свідомість.

Л. Войтович та Ю. Овсінський вдалися до класичного способу викладу матеріалу, започаткованого свого часу «батьком військової історії» Гансом Дельбрюком (1848–1929), що полягає у поєднанні військової та політичної історії. У книзі застосована поширена в сучасній англійській та американській історіографії періодизація, яка ділить перші чотири із половиною тисячоліття військової історії на п'ять великих епох: перший період організованих ополчень (3060 р. до н.е. – 1457 р. до н.е.), перший період організованого найманого війська (1457 р. до н.е. – 378 р.), другий період організованих ополчень (378–732 рр.), епоху лицарського війська (732–1415 рр.) та другу епоху професійного найманого війська (1415–1631 рр.).

Робота складається зі вступу і шістнадцяти розділів, які послідовно описують розвиток форм організованої збройної боротьби від Давнього Єгипту та перших держав Міжріччя до італійських воєн кінця XV – першої половини XVI ст. Переважну більшість розділів написав Л. Войтович (1 – 7, 9 – 10, 12, 14 – 16), Ю. Овсінський є автором трьох розділів (8, 11 та 13). У першому розділі увазі читача запропоновано стислий нарис історії розвитку форм та методів організованої збройної боротьби, коротко змальовано генезу елементів бойового забезпечення та військової логістики, розглянуто основні теоретичні підходи до розвитку військової

науки та, зокрема, ролі персонального чинника (воєначальників та військових теоретиків) у цьому процесі. Наступні два розділи (розділи 2 і 3) присвячені розвитку військової справи у Давньому Єгипті та на Давньому Сході, до якого автори зараховують Міжріччя, Близький Схід та Малу Азію. Три розділи (розділи 4, 5 і 6) присвячені війнам і військовій справі античності – відповідно в період Давньої Греції, епоху Александра Македонського та еллінізму і Давнього Риму.

Пропорційно найбільше уваги в книзі приділено війнам середньовіччя, що висвітлюються у семи розділах роботи, сформованих відповідно до проблемно-хронологічного принципу. Сьомий розділ роботи стосується військової справи та воєн Візантійської імперії кінця V – XII ст. та низки держав, які автори книги включають до умовної «візантійської співдружності» (Вірменії, Грузії, Кавказької Албанії, Болгарії, Сербії, Великої Хорватії), а також кількох інших територій, що перебували в ареалі впливу Константинополя. У восьмому розділі викладено військову історію германських варварських королівств, Англії V – початку XI ст. та держави франків V – початку IX ст. Дев'ятий розділ висвітлює військові аспекти епохи Хрестових походів, приділяючи водночас багато уваги змінам у озброєнні та військовій техніці цього періоду та тому впливу, який вони мали на формування соціальної структури феодального суспільства й особливостей лицарського війська. У десятому розділі наведено історію скандинавських держав в епоху вікінгів та історію Русі X – кінця XIII ст. (Київську Русь та Галицько-Волинську державу автори у такий спосіб чітко позиціонують як частину західноєвропейської цивілізаційної сфери). Одинадцятий розділ присвячено історії арабських завоювань VII–X ст. та Реконкісті. У дванадцятому розділі вміщено військову історію Центрально-Східної Європи IX – XIII ст. (від Великоморавської держави до Великого західного походу монголів 1235 – 1242 рр.). У цьому ж розділі згадана історія тих кочових народів (аварів, хозарів, печенігів та половців), які відчутно вплинули на політичний розвиток регіону, а також історія Монгольської імперії та Золотої Орди. Тринадцятий розділ книги присвячений Столітній війні. Два наступні розділи книги (розділи 14 і 15) відтворюють ті тенденції та процеси, які призвели до кризи лицарського війська та переходу європейських держав до системи професійних найманих військ (з фактологічного боку виклад проілюстровано описами воєн в італійських землях XIII – XV ст., гуситських воєн, військового

протистояння Польського королівства із Тевтонським орденом у першій половині XV ст., війни Білої і Червоної Троянд, османської експансії XIV – XV ст. на Балканах, італійських воєн 1494 – 1559 рр.). Останній, шістнадцятий розділ книги висвітлює військову історію Османської імперії й тих військових фронтирів, які виникли у районах її сусідства із християнськими державами. Зважаючи на логіку викладу матеріалу, автори змушені були тут дещо вийти за визначені у вступі до своєї роботи хронологічні рамки, простеживши розвиток українського та російського козацтва та протистояння Польсько-Литовської держави із Московщиною аж до початку XVII ст. Книга багато ілюстрована зображеннями історичних осіб, зразків давньої зброї, обладунків та спорядження, фортифікацій тощо. Описи основних битв супроводжуються графічними схемами.

Хоча автори й зазначили у вступі, що, не ставлячи собі за мету послідовного викладу всіх воєн людської історії, мають намір зосередитися на «тих війнах, битвах і особистостях, які впливали на розвиток військового мистецтва та військової справи» (С. 7), можна висловити жаль з приводу відсутності у роботі згадок про військову історію давніх Індії та Китаю. Останнє видається особливо прикритим, оскільки саме в давньому Китаї були створені перші праці з теорії військової стратегії (У Ці, Лю Тао, Тан Тайцзун і Лі Вейгуна та ін.). Утім, варто зауважити, що про існування найвідомішого із класичного канону семи китайських військових трактатів – книги воєначальника та стратега другої половини VI – початку V ст. до н.е. Сунь Цзи «Мистецтво війни» у книзі все ж згадано, щоправда вельми скупо, в посиланні до першого розділу (С. 25). Шкода, що в роботі не знайшлося місця для інформації про військову справу Японії, як особливий випадок в історії військового мистецтва та військової етики, чи військової історії кочових держав Великого Євразійського Степу (Великого каганату тюркитів, Уйгурського каганату, Чжурчженської імперії Цзінь та ін.), або Персії та Центральної Азії епохи Саманідів, Газневідів та хорезмшахів. Звісно ж вплив військової справи цього регіону на Європу був опосередкованим (насамперед через Монгольську імперію та державу Тимура), і про нього автори згадують. Але у геополітичному вимірі війни в Азії дуже часто викликали своєрідний ефект доміно, який призводив до політичних змін за тисячі кілометрів від театру розгортання бойових дій. Так само, розділ про Центрально-Східну Європу лише б виграв від згадки про Північні хрестові походи 1198 – 1411 рр. Хоча автори детальніше зупиняються на

завершальному акті цього періоду – Великій війні 1409 – 1411 рр., попередня історія цього протистояння зависає у повітрі. Однак, слід зауважити, що в цілому робота не викликає відчуття фрагментарності та вибірковості у подачі матеріалу.

Важливою перевагою книги є ретельно укладений науковий апарат – посилання на публікації, які дають можливість тим читачам, що мають намір самостійно глибше пізнати окремі історичні питання, звернутися до спеціальної літератури. Автори посилаються як на класичні наукові праці ХХ ст., так і на найновіші історіографічні досягнення 2000 – 2016 рр. Виразним є факт, що в посиланнях переважають праці західних авторів. Водночас, завдяки авторам книги сучасний український читач отримав концентровану порцію бібліографічної інформації про найновіші українські праці з галузі військової та політичної історії античності, середньовіччя та ранньомодерного часу. Найбільшу увагу, що природно, приділено тим дослідженням сучасних українських науковців, які висвітлюють різноманітні аспекти військової справи скіфів (Євген Черненко), кельтів (Кирило Галушко), вікінгів (Дмитро Лісін), Візантійської імперії (Олег Луговий, Олександр Филипчук, Олег Вус), а також зброєзнавства (Володимир Бережинський, Володимир Гуцул, Святослав Терський, Федір Андрощук, Богдан Гринчишин, Борис Мельник, Денис Тоїчкін, Ігор Возний), історії розвитку обладунків (Юрій Борискін), облогової техніки (Михайло Івануц) та ін. Крім цього, з «Історії війн та військового мистецтва» український читач може дізнатися про актуальні українські студії античної історії (Володимир Дмитренко), еллінізму (Костянтин Нефьодов, Віктор Талах), історії Кавказу та Великого Степу (Олег Бубенок), української (Микола Котляр, Олександр Головка, Роман Бабенко, Ілля Паршин, Мирослав Волощук, Павло Єрмеєв, Михайло Сагайдак) та європейської медієвістики (Ростислав Вацеба, Михайло Куцин, Леонід Кривизюк, Тарас Оліярчук) та ін. Суттєва увага у книзі приділена найновішим українським дослідженням історії українського козацтва (Тарас Батюк, Віктор Брехуненко, В'ячеслав Ковбаса, Леонід Косенко, Сергій Леп'явко, Петро Сас, Валерій Степанков, Віталій Щербак, Григорій Халимоненко, Борис Черкас та ін.).

Загалом, слід зазначити, що книга вирізняється ретельно вписаними у контекст світової історії «українськими сюжетами», прикладами яких є участь галицьких військ у битвах на р. Рабці 1271 р. (С. 478) та біля Дюрнкрута 1278 р. (С. 479, 570), або ж

значення українського козацтва у військовому протистоянні християнської Європи із мусульманським Сходом у XVI – на початку XVII ст. (С. 849 – 865) та ін.

Детальну увагу автори приділили тому, як змінювався характер війни зі зміною засобів ведення бойових дій – появи лука, колісниць, металевих обладунків, вогнепальної зброї. Детально у книзі викладено історію еволюції зброї та захисних обладунків. На жаль, порівняно менше уваги автори приділили оповіді про історичний розвиток фортифікаційного мистецтва. Важливою перевагою книги є те, що найвідоміші битви античності та середньовіччя описані достатньо детально для того, аби зрозуміти тактичні задуми воєначальників минулого та особливості їх втілення на практиці.

Виразним позитивом книги є збалансована та позбавлена ідеологічної заданості чи однозначної парадигми оцінка масштабних історичних подій. Особливо це відчутно в розділах, присвячених Хрестовим походам та Реконквісті. У радянській історіографії обидва ці періоди прийнято було змальовувати винятково чорними барвами, з чим автори книги відверто не погоджуються. Безсторонньо викладаючи фактологічну канву подій, Л. Войтович та Ю. Овсінський утримуються, водночас, від морально-етичних оцінок історичних фактів.

Автори спростовують низку легенд, наприклад фантастичний опис Невської битви 1240 р., що дотепер характерний для російської історіографії (С. 450), чи необґрунтовані теорії про формування українського козацтва із селян – утікачів від феодального гніту (С. 850), які тривалий час домінували в українській історичній науці.

Щоправда, винятково насичений фактологічно виклад матеріалу місцями збивається на соціально-економічні (С. 504, 506–509), династичні (С. 518) чи, навіть, культурні аспекти (С. 545) світової історії. Останнє виглядає особливо дивно, наприклад детальні біографи в примітках, присвячених ібн Баджу та ібн Туфейлі, які звісно ж були видатними арабськими філософами, але не мали стосунку ані до військової справи, ані до воєн свого часу (С. 555–556).

Для полегшення сприйняття тексту варто було б дублювати ті географічні назви, які змінилися, їх сучасними відповідниками. В окремих місцях автори так і роблять, але чимало назв залишається без пояснень: Мессана (С. 105, 195) – Мессіна, Анцій (С. 191) – Анціо, Сагунт (С. 197) – Сагунто, Верцели (С. 208) – Верчеччі, Нікея (С. 262) – Ізнік, Адріанонополь (С. 230) – Едірне, Халкідон

(С. 251) – тепер у межах м. Стамбул, Фессалоніки (С. 258) – Салоніки, Смірна (С. 260) – Ізмір, Кан-фенг-фу (С. 721) – Кайфин, Деліорман (С. 829) – Лудогор'є, Друраджа (С. 831) – Джурджу, Месембрія (С. 860) – Несебр та ін.

Подекуди в тексті трапляються не надто вдалі стилістичні формулювання, які швидше є наслідком редакторського недогляду, але можуть ускладнювати розуміння матеріалу. До прикладу: «Александрійські учені в античну епоху датували здобуття Трої 1184 р. до Христа» (С. 99). Засновник наукової хронології, керівник Александрійської бібліотеки Ератосфен Кіренський (276 р. до н.е. – 194 р. до н.е.) і справді першим назвав дату здобуття ахейцями Трої, але зробити це в II ст. до н.е. відповідно до літочислення, створеного лише на початку VI ст. н.е., він не міг. Не зовсім коректно стверджувати, що під час Сицилійської експедиції 415 – 413 рр. до н.е. «афінське військо загинуло» (С. 120), оскільки переважна більшість афінських воїнів не загинула, а здалася у полон (що втім не виключає того, що армія як бойова одиниця припинила існування, себто «загинула»).

Подекуди непорозуміння виникають через, ймовірно, вимушено скупий контекст викладу матеріалу. До прикладу, описуючи війни, які в VI – VII ст. вели авари (С. 585–586), автори згадують про війну аварів проти карпатських хорватів та дулібів, що мала місце близько 560 – 562 р. Оскільки поряд із цим твердженням наведена літописна цитата – «в ті самі часи існували й обри, що воювали проти цезаря Іраклія» (правив у 610–641 рр.), а в українській історіографії тривалий час панував погляд, що період збройної конфронтації аварів та слов'янських мешканців праукраїнських земель почався лише 568 р. (*Брайчевський Михайло, 1988, с. 88*), може скластися враження про фактологічну помилку. Насправді ж, жодної помилки у тексті немає, ще в 2010 р. професор Л. Войтович переконливо довів, що аварське завоювання Волині відбулося ще у 561 – 562 рр. (*Войтович Леонтій, 2010*). Зрозуміло, що книга тільки б виграла від додаткової примітки із посиланням на дослідження одного із авторів.

У кількох випадках стилістично невдалі конструкції стосуються реалій давньої епохи. Зокрема, характеризуючи захисне озброєння арабських воїнів, автори згадують про «панцир [кольчужний або залізний пластинчатий з рогових пластин]» (С. 497) та «панцирі з багатошарового клеєного волокна» (С. 497). Зрозуміло, що залізний панцир не може бути виготовлений із «рогових пластин», так

само як не можна називати «панциром» обладунки із клеєного полотна (не волокна). Сучасних аматорів військової історії, які здійснили спроби практично відтворити «грецький вогонь», краще було б називати «реконструкторами», а не «реставраторами» (С. 290).

Окремі оцінні твердження авторів виглядають дискусійними. Зокрема, такою є заява про те, що арабське військо у VIII ст. було найкращим військом тогочасного цивілізованого світу (С. 499). За масштабами завоювань араби дійсно не мали собі рівних у цей період, але водночас слід пам'ятати, що вони зазнали низки болючих поразок: від візантійців у 717 – 718 рр. під Константинополем і 741 р. при Акроїноні, від франків у 721 р. під Тулузою та 732 р. при Пуатьє, від хозарів у 730 р. при Ардебілі, вірмен у 702 р. при Варданакерті та, навіть, від абхазького війська у 737 р. під стінами Анаконійської фортеці.

Аналогічно дискусійним можна вважати твердження про те, що Золотоординське військо до кінця XV ст. залишалося найсильнішим у Східній Європі (С. 609). Симптоми мілітарного занепаду Золотої Орди стають помітними вже в 1360-х рр. У цей час золотоординці зазнають поразок на Синіх Водах 1362 р., біля Шишевського лісу 1365 р., на річках П'яній 1367 р. та Вожі 1378 р., зрештою на Куликовому полі 1380 р. Протягом 1360 – 1375 рр. новгородські ушкуйники (річкові пірати) здійснили вісім великих походів на середню Волгу, а 1374 р. навіть захопили місто Сарай – столицю Золотої Орди. У середині та другій половині XV ст. війська Золотої Орди зазнавали поразок як від московських військ (битви на р. Лістані 1444 р., Бітюзі 1450 р. та ін.), так і від молдаван (битва під Ліпницею 1470 р.). Періодичні військові поразки швидше засвідчують пересічний військовий рівень сил Золотої Орди, який не особливо відрізнявся від рівня держав Східної Європи. По суті автори книги підтверджують цей факт, визнаючи: «Незважаючи на смертельний удар, нанесений Золотій Орді Тимуром, ця держава ще агонізувала майже до кінця XV ст.» (С. 609).

Не зовсім коректно стверджувати, що в битві під Пловцями 1331 р. польський король Владислав Локеток «розбив військо Тевтонського ордену» (С. 566). Насправді битва складалася із двох окремих боїв, перший із яких поляки дійсно виграли, частково знищивши і частково взявши у полон ар'єргард тевтонців, але другий – програли, зазнавши помітних втрат убитими і полоненими. Таким чином, битву більш коректно було б називати нічиєю,

хоча у стратегічному плані перевага залишилася за польською стороною, оскільки після битви кульмський комтур Отто фон Люттенберг прийняв рішення припинити кампанію у Польщі та відступити до Торна.

У роботі трапляються декілька суперечливих тверджень. У більшості випадків ці неточності стосуються дрібної фактографії. До прикладу, ймовірно помилковим є твердження про те, що римський імператор Авреліан «розбив готів між Дністром і Дніпром» (С. 313). Відомо, що похід Авреліана 271 р. за Дунай, під час якого зазнав поразки король готів Канабауд, був скерований проти карпів, народу, який мешкав у басейні Дністра та Пруту на північ від нижнього Дунаю (*Моммзен Т., С. 245-246*). Таким чином, зіткнення з готами, швидше за все, мало місце в Пруто-Дністровському міжр'яччі.

Головна святиня мусульман – Чорний камінь – має не кубічну форму, як стверджують автори (С. 548), а нагадує форму яйця. Назва храму, в якому він зберігається – Кааба (араб. Куб) – походить від форми будівлі, а не форми головної мусульманської реліквії (*Копалиński W., S. 446*). Твердження про те, що араби «розбили знаменитий колос Родоський» (С. 499) не є правильним, оскільки відоме диво світу було знищене Родоським землетрусом 226 р. до н.е., а, як свідчить хроніка Феофана Сповідника (бл. 760–818), арабські завойовники лише продали його уламки єврейському купцеві із Едесси, котрий переплавив й вивіз отриману у такий спосіб бронзу із острова (*Замаровський В., 1979, с. 254*). Некоректним є твердження про завоювання мусульманами Афганістану, яке нібито завершилося до 656 р. (С. 497, 500). До кінця VII ст. арабам вдалося захопити лише частину цієї країни, а Східний Афганістан (Кабулістан) до 879 р. зберігав незалежність (*The Cambridge History of Iran. Vol. 4, 1975. P. 121*). Згаданий на С. 721 як дата першого опису європейцем складу стрілецького пороху 1216 р. є помилковим, насправді цей опис містився в одинадцятому розділі «Послання монаха Роджера Бекона про таємну дію мистецтва та природи й злиденність магії», який був написаний лише у 1267 р. (*Техника в ее историческом развитии. От появления ручных орудий до становления техники машинно-фабричного производства, 1979, с. 84*).

Не відповідає дійсності твердження авторів про використання фламандцями проти французьких лицарів у битві при Куртре 1302 р. алебард (С. 632, 691). Насправді фламандське міщанське

ополчення у цій битві було озброєне *фальшіонами* (короткою клинковою зброєю із однією заточкою), *гельдонами* (довгими списами із подтоком для впирання у землю) та *годендаками* (піхотною ударною зброєю з коротким вістряем для прямих колючих ударів) (*Kwaśniewicz W., 1990, S. 55*). Судячи з археологічних знахідок, іконографічних джерел («Оксфордської скрині» та розписів у каплиці св. Йоанна та св. Павла в Генті) та хроніки Джованні Вілані (бл. 1280–1348), *годендаки* не мали леза для рублячих ударів, що є однією з головних ознак класичної алебарди. Неточність могла виникнути через помилку, якої свого часу припустився російський дослідник історії озброєння Павло фон Вінклер, який назвав *годендак* (*guodendag*) «алебардою фламандців», хибно приписавши їй конструкції «дуже тонку сокиру із випуклим лезом» (*Винклер фон П., 1992, с. 116–117*). Принагідно зауважимо, що через редакторський недогляд опис битви при Куртре 1302 р. двічі опинився у книзі (С. 632 - 633 та 691 - 692).

Надто категоричним є твердження про те, на початковому етапі Столітньої війни Франція «взагалі не мала флоту на Атлантиці» (С. 638), а тому мусила використовувати кораблі своїх союзників. Дійсно, левову частку морських сил французького короля в 1337 – 1340 рр. складали кораблі генуезців, але існували й «королівські галери». У 1339 р. французькі сили в Атлантиці склалися із 22 королівських галер, 22 королівських барж, 7 вітрильників спеціальної побудови і 160 реквізованих торговельних суден. Іншою помилкою є хибний переклад родинного прізвища командира генуезьких найманців час битви при Слейсі 1340 р. (автори книги помилково називають його адміралом) Еугідіо Бокканегри (С. 644) як «Чорна Борода». Насправді його слід перекладати як «Чорноротий». Прізвище «Чорна борода» (*Barbanegra*), так само як і пост адмірала, флотоводець отримав вже під час служби королеві Кастилії, яку розпочав у серпні 1341 р.

Викликає сумніви наведене в описі битви 1444 р. під Варною ототожнення ранніх яничарських підрозділів із «пішими латниками» (С. 746), особливо зважаючи на те, що далі за текстом, описуючи організацію та озброєння яничарського війська, автори нічого не згадують про обладунки цього виду піхоти (С. 820–821). У джерелах згадується, що окремі яничари XIV – XV ст. дійсно носили легкі обладунки, але загалом для цього виду піхоти це було нехарактерним. Згаданий на С. 811 бургундський лицар Петер фон

Хагенбах був не «хроністом» Карла Сміливого, а ландвйтом (*Landvögte*) Верхнього Ельзасу в 1469 – 1474 рр., якого призначив Карл Сміливий.

Зважаючи на великий обсяг книги, виникли певні неузгодженості із термінологією та з упорядкуванням великої кількості географічних назв та імен історичних осіб, що, звісно, є недоглядом редакторів видання. Насамперед слід визнати невдалими деякі переклади усталених назв: «війна за окопами», яку згадують автори книги (С. 496), насправді має назву «війни за ровом», або «битви за ровом» (окопів на початку VII ст. ще не існувало); військовий маневр «каракуль» (*caracol*) доречніше було б перекласти українською як «равлик», а не «слимак» (С. 726), оскільки траєкторія руху стрільців під час його виконання нагадує спіральну форму черепашки цього головоногого. Невдалим є запропонований авторами переклад арабського терміна «мулук-ат-таваїф» (*mulūk at-tawā'if*) як «питомі князьки», їх слід називати «удільними царьками», або «царями уділів». Для української мови більш властивим є термін «дієцезія», аніж «діоцез» (С. 569).

У книзі трапляється неузгоджене написання певних термінів: хауберт (С. 376, 628) і хаубертон (С. 556), ар-Радханья (С. 502) та рахдоніти (С. 587, 589), рибодекіни (С. 680) і рібодекіни (С. 722, 737), сипахи (С. 746, 823), сіпахи (С. 819, 821) та сіпаги (С. 819, 821, 827, 828), тегеляй (С. 847) і тегіляй (С. 876). Аналогічні різночитання є і серед географічних назв та етнонімів: Акерман (С. 888), Аккерман (С. 887), Ак-Керман (С. 887) і, навіть, Анкерман (С. 833); Гезлюв (С. 860) і Гезльов (С. 889); Медина (С. 496) і Медіна (С. 833), Курейшит (С. 494) і курайшити (С. 495, 496, 500). Утім, ці хиби не особливо ускладнюють сприйняття тексту, оскільки у більшості випадків обидві форми є допустимі.

Складніші проблеми у невідготовленого читача можуть виникнути із різночитаннями імен історичних осіб: халіф Омар (С. 499) та Умар (С. 498), Телебуга (С. 480) і Тула-Буга (С. 605), Юрій Пац (С. 880) та Єжі Пац (С. 881), Девлет-Гірей (С. 841 і 875) і Девлет-Гірей (С. 857 і 862), Андреа дель Веррокьо (С. 718) і Андреа Верокьо (С. 719, 787), Джон Тальбот (С. 663, 668) і Джон Талбот (С. 668, 669, 670, 672), граф Уорік (С. 670) і Уоррік (С. 671). В описі битви при Пуатьє 1356 р. (С. 651) автори згадують маршала Франції Жана де Клермонта (1320–1356), але Карла де Бурбона (1401–1456) називають графом де Клермоном (С. 668).

Відомий угорський король XIV ст. згаданий як Лойош Великий (С. 743), але правителя початку XVI ст. називають Лайошем Ягеллоном (С. 755, 765, 768, 833). На одній і тій самій сторінці португальський інфант син Жуана I Енріке Мореполавець поіменований Генріхом Мореполавецем (С. 540) та принцом Енріке. Через описку відомий маршал Франції Жан II ле Менгр «Бусіко» названий у книзі Жаном II де менер Бусіко (С. 656).

Деякі неузгодженості є й при викладі фактологічного матеріалу. До прикладу, згадується (С. 132), що під час анабазису грецьких найманців після битви при Кунаксі 401 р. до н.е. втратили греки склали «третину», але далі (С. 168) автори інформують про втрату «чверті» особового складу (на практиці втратили менше 15%). У різних частинах тексту трапляються різні чисельності мусульманських військ, які восени 711 р. розпочали завоювання Піренейського півострова: 7,3 тисячі (С. 500) і 17 тисяч (С. 319).

У різних місцях тексту можна побачити різні читання у датуванні важливих битв світової історії. До прикладу битва на Каталунських полях датується як правильно – «після 20 червня 451 р.» (С. 231), так і неправильно – 15 червня 451 р. (С. 311); битва під Азенкурмом – 25 жовтня 1415 р. (С. 656, підпис до карти) і 24 жовтня 1415 р. (С. 654); битва під Караваджо – 15 вересня 1448 р. (С. 717) і 14 вересня 1448 р. (С. 714); битва під Ангорою – 20 липня 1402 р. (С. 828) і 28 липня 1402 р. (С. 827) (скрізь правильно є перша із дат). Битва під Лепанто на С. 834 неправильно датована 7 жовтня 1570 р., хоча на С. 822 рік цієї битви вказано вже правильно – 1571 р.; падіння Кілікійського королівства вказано правильно (С. 272) – 1375 р. і неправильно – 1374 р. (С. 417). Подібний різнобіг місцями спостерігається у й географічних назвах, які ідентифікують битви: на різних сторінках битва 1298 р. згадана як битва при Фолкерку (С. 675) і Фалькірку (С. 700); битва при Херес-де-ля-Фронтера 711 р. (С. 500, 546) на С. 319 названа битвою при Херес-де-ла-Фонтера; битва 718 р. при Ковадонзі (С. 511) неправильно названа битвою при Кавадонзі на С. 515. Не зовсім вдалою є запропонована авторами назва битви при Хаттіне (С. 411), яка мала б називатися «битва при Хаттіні».

Застереження викликає передача мусульманських імен із часткою *аль-*, які у книзі подані в такий спосіб: ал-Валід (С. 499), ал-Малік (С. 506), ал-Насір (С. 536), ал-Сід (С. 533), ал-Кінді (С. 550), ал-Батута (С. 550), ал-Мамун (С. 500), ал-Мансур

(С. 550), ал-Батуа (С. 550), ал-Мамун (С. 500), ал-Мансур (С. 500, 517, 521) та ін. Транскрибування арабського визначного артикля *аль-* із твердим звуком *л* призвело до появи такого мовного покруча як Абу-л-Хасан Алі (С. 547). Проте, поряд із цим у книзі є й традиційне вже для української мови написання, як наприклад «Абд аль-Халід» (С. 550). Також варто зазначити, що назви мусульманських династій Альморавідів та Альмохадів подані у книзі усупереч логіці твердого транскрибування, при тому, що в спеціальній примітці автори пояснюють, що назва Альморавіди походить від назви фортеці Аль-Мурабітун (С. 555). Слід зазначити, що для української мови тверде транскрибування артикля *аль-* прийняте лише в окремих загальних назвах, запозичених не напряму з арабської, а за посередництвом інших мов (алгебра, алгоритм, алхімія, алкоголь та ін.). Як компонент власних назв і імен арабський артикль *аль-* українською потрібно передавати із пом'якшенням.

Також у книзі допущено некоректне іменування останнього правителя емірату Гранади Абу Абдаллаха Мухаммеда XII Боабділем (С. 547). Прізвисько «Боабділ» (спотворене Абу Абдаллах іспанською) надали правителів Гранади європейці, сам він його ніколи не використовував. Інший визначний полководець Амр ібн аль-Ас Кураші помилково поіменований Амр ібн ал-Асалом-Куреші (С. 499).

Спадкоємця Кнута Великого автори книги називають Хардакнудом (С. 447), хоча його данське ім'я *Harthacnut* мало б передаватися українською за тим же типом, що й аналогічні норвезькі імена на зразок Гаральда III Сігурдсона Гардрада (С. 446), Гаральд Годвінсон (С. 447), Гаральда I Гарфарга (С. 444, 445, 451), Гаральда I Синьозубого (С. 451) та ін.

Зважаючи на обсяг книги, кількість описок, які вдалося помітити, можна визнати незначною: С. 122, 188, 196, 256, 313, 314, 424, 439, 440, 495, 497, 504, 506, 516, 522, 524 (двічі), 588, 596, 609, 611, 636, 648, 650, 656 (двічі), 658, 675, 699, 717, 878, 719, 720, 721, 723, 744, 755, 804, 829, 888, 890.

Окремі описки стосуються дат: останній граф Барселони Вільфред I Волохатий помер не 898 р. (С. 513), а 11 серпня 897 р. Хрещення Польщі мало місце не 965 р. (С. 562), а 14 квітня 966 р. Хрестовий похід проти турків Папа Римський Пій II проголосив

23 вересня 1463 р., а не 15 серпня 1464 р. (С. 832; помилка тут особливо помітна, бо з тексту випливає, що він це зробив вже після своєї смерті).

Незначна кількість помилок, що стали наслідком головно описок, трапляється в ілюстративному матеріалі. До прикладу, автором репродукції картини (С. 662) є Жан Огюст Енгр (не Д. Енгр), картина (С. 779) Артура Орльонова (не А. Орлонова), зображений (С. 858) пам'ятник Іванові Підкові створив Петро Кулик (не І. Кулик), а картину «Битва під Пуатьє» (С. 348) – художник німецько-російського походження Карл Штейбен (не Ш. де Штейбен; ініціал Ш[арль] ймовірно виник через те, що художник в основному працював у Франції). Картина (С. 759) називається «Битва при Варні» (не Варті). Ілюстрація (С. 189) містить зображення лише одного воїна-гастата, хоча на підписі – «Гастати й принципи». Помилково датовані (С. 722) «Бронзові англійські кулеврини XV ст.». Насправді ці корабельні гармати англійської трипалубної каракки «Мері Роуз» були відлиті в 1535 (дві), 1542 і 1543 рр. Через недогляд художнього редактора дві ідентичні ілюстрації в книзі використані двічі: портрет французького короля Карла VII авторства Жана Фуко (С. 660 і 741) та фото Норманського палацу в Палермо (С. 384 і 797).

Утім, всі згадані вище недоліки суттєво не впливають на науковий рівень книги, який є достатньо високим і фаховим.

Не буде великим перебільшенням стверджувати, що держава є продуктом війни, а головні її інститути історично є військовими за своєю природою. Попри величезну кількість функцій, які виконує сучасна держава, її головним призначенням залишається захист життя своїх громадян та відстоювання їх групових інтересів на міжнародному рівні. Вже на початку XXI ст. глобальна війна із терором та розгортання російської агресії в Україні переконливо продемонстрували, що навіть найбільш розвинені у цивілізаційному плані та ліберальні суспільства не можуть обійтися без військової справи та війни як важливого інструмента зовнішньої політики. Війну все ще не вдається замінити іншими засобами досягнення політичних цілей. Як влучно зауважив американський соціолог Моріс Дейві: «Історія свідчить, що людина деградує, якщо припиняє боротися із ворогом чи з неприхильністю природи» (Дейв М., 2009, с. 288).

Знання військової історії є неодмінною умовою для розуміння правил та механізмів, які продовжують керувати сучасним світом. Відомий британський воєначальник часів Другої світової війни віконт Монтгомері Аламейнський (1887–1976) зазначав: «Ті ж самі принципи ведення війни, яких дотримувалися у минулому, з'являються упродовж історії знову та знову, тільки за інших обставин. Хоча зброя й стала потужнішою, а проблеми, які виникають на полі бою, ускладнилися й стали заплутанішими, військове мистецтво сьогодні в своїй основі залишилося таким самим, як у давні часи» (*Монтгомери Б. Л., 2004, с. 20-21*). Для України, яка протистоїть російській агресії, вивчення військової історії, освоєння практичного досвіду багатовікової збройної конфронтації є безсумнівною життєвою необхідністю.

У вересні 2018 р. на Книжковому форумі у Львові відбулася презентація вже другого тому «Історії війн і військового мистецтва» авторства львівських науковців Леонтія Войтовича та Віктора Голубка, який охоплює період XVII – початку XX ст. Як заявила під час цієї презентації представниця видавництва «Фоліо», триває робота над підготовкою до друку третього, завершального тому видання, авторами якого виступили як львівські (Віктор Голубко, Леонід Кривизюк), так і київські науковці (Валерій Грицюк, Олександр Лисенко). Немає найменшого сумніву, що перша українська історія війн та військового мистецтва стане важливою віхою в розвитку національної військової історії, сприятиме інтенсифікації досліджень у цій галузі та викличе інтерес не лише фахових військових, але й широкого кола дослідників та аматорів минулого.

Використані посилання

Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. Киев: Наукова думка, 1988. С. 29.

Винклер фон П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. Москва: Софт-Мастер, 1992 [Репринт видання 1894 р.]. С. 116–117.

Дэйв М. Эволюция войн / Пер. с англ. Л. А. Калашниковой. Москва: Центрполиграф, 2009. С. 288.

Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 13–54.

Моммзен Т. История Рима. Т. 5. Книга 8. Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Пер. з нем. В. Н. Неведомского. Москва–Харьков: АСТ–Фолио, 2002. С. 245–246.

Замаровський В. Сім чудес світу / Пер. з словац. Б. і В. Луцкевичів. Київ: Веселка, 1979. С. 254. The Cambridge History of Iran. Vol. 4 / Fisher W. B., Frye R. N., Avery P. and others. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. P. 121.

Монтгомери Б. Л. Краткая история военных сражений / Пер. с англ. В. П. Михайлов. Москва: Центрполиграф, 2004. С. 20–21.

Николенко С. Гром победы раздавайся? Харьков: «ДИВ», 2010. С. 4.

Техника в ее историческом развитии. От появления ручных орудий до становления техники машинно-фабричного производства. Москва: Наука, 1979. С. 84.

Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni białej i uzbrojeniu ochronnym. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1990. S. 55.

Kopaliński W. Słownik mitów i tradycji kultury. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996. S. 446.